

ТЕМА № 6

ДІАЛЕКТИКА – ВСЕЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ

(4 години)

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ:

1. Діалектика як вчення про всезагальний розвиток. Історико-філософські форми діалектики.
2. Поняття розвитку. Розвиток і саморозвиток.
3. Основні принципи та закони діалектики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андрущенко В. П. Соціальна філософія : [курс лекцій ; 2-ге вид., випр. і доп.] / Андрущенко В. П. – К., 2002. – 321 с.
2. Бабочев В. Р. Основы философии : [учебное пособие] / Бабочев В. Р., Усова Т. Е. – Х., 2008. – 368 с.
3. Гуревич П. С. Основы философии : [учебное пособие] / Гуревич П. С. – М.: Гардарики, 2007. – 204 с.
4. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / Кремень В. Г. – К., 2005. – 528 с.
5. Івакін О. А. Філософія: Навчальний посібник / Івакін О. А. – К., 2004. – 254 с.
6. Пертушенко В. Л. Філософія: навчальний посібник [2-ге вид., випр. і доп.] / Петрушенко В. Л. – К.: Каравела; Л., 2002. – 544 с.

1. Діалектика як вчення про всезагальний розвиток. Історико-філософські форми діалектики.

Діалектика — це єдина логічна теорія, яка з допомогою своїх категорій дає точне уявлення про рух, зміну, розкриває взаємозв'язок речей в об'єктивній дійсності. Тому категорії діалектики рухливі, біжучі, вирізняються гнучкістю, взаємопереходами. Скажімо, кількість переходить у якість, а якість переходить у кількість; можливість стає дійсністю, дійсність же є основою для нових можливостей; причина переходить у наслідок, наслідок може бути причиною для іншого явища, пов'язаного з ним; зміст визначається формою, але форма може бути змістом для іншого процесу і т.д.

Слово «діалектика» походить від грецького *dialektike*, що означало вести розмову, бесіду, діалог, зіткнення полярних суджень. Матеріалістична діалектика є вченням про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і пізнання, людського мислення, що осягає світ. У сучасному розумінні — це спосіб світорозуміння, теорія і метод пізнання.

Гегель був першим, хто надав поняттю діалектика значення методу розумного пізнання, що пізнає світ в єдності протилежних визначень і тому в саморусі, саморозвитку.

Діалектика вчить про неосяжний зв'язок, що поєднує між собою всі речі, явища, процеси. Ці зв'язки проникають в їх сутність, тому вирвати явище з них неможливо, оскільки це позбавить нас глибокого і повного його розуміння.

Протилежний діалектиці метод — метафізика — розглядає речі, явища та їх мислені відображення, поняття окремо одне від одного, як обособлені, між собою не зв'язані (або зв'язані лише зовнішніми відношеннями). Вона розглядає речі, явища, а також і поняття поза процесом розвитку, як за суттю своєї незмінності (а якщо й визнає розвиток, то спрощено, поверхово, не розкриваючи його сутності й рушійних сил).

Діалектика — навпаки, обґрунтовує, що все існуюче може бути зрозумілим лише в розвитку і що останній слід розглядати як саморозвиток, що породжується внутрішніми імпульсами і включає в себе не лише поступові зміни, еволюцію, а й перерви поступовості, якісні стрибки, появу нового.

Діалектика визнає як зовнішні, так і внутрішні суперечності, притому у внутрішніх вбачає головний імпульс, рушійну силу саморуху, саморозвитку існуючого і тому на дослідження цих суперечностей звертає головну увагу.

Метафізика вважає речі і явища різними самим собі, са-мототожними, позбавленими внутрішніх протиріч. Нею визнаються лише зовнішні протиріччя — між різними предметами, — а також протиріччя формально-логічні, що виникають внаслідок непослідовності думки.

Уже в античні часи різні мислителі вкладали в поняття "діалектика" різний зміст: то як теорія розвитку, то як теорія пізнання (гносеологія), ато як наука про загальні закони і форми руху мислення (діалектична логіка). З цього можна зробити висновок, що діалектика розвитку об'єктивної і діалектика суб'єктивної реальності, якщо й не збігаються, то в чомусь єдині. Згодом діалектику об'єктивної реальності стали називати об'єктивною, а діалектику суб'єктивної реальності - суб'єктивною. Г.Гегель на ідеалістичній, а В.І.Ленін на матеріалістичній основах обґрунтували, що діалектика як теорія розвитку, теорія пізнання, діалектична логіка єдині і що їх закони та співвідносні категорії за змістом збігаються, будучи різними за формою.

У своєму історичному розвитку діалектика пройшла три основних етапи (форми): — першою була діалектика стародавніх (Геракліт, Демокріт, Платон, Арістотель та ін). Це була наївна, стихійна діалектика, яка поєднувалася з такими ж наївними матеріалізмом та ідеалізмом.

Потім шляхи матеріалізму і діалектики розійшлися. В XVII—XVIII ст. виникає метафізичний матеріалізм, панівними стають ідеї механіцизму (хоч іноді в деяких філософських вченнях все ж проявлялась діалектика). Виникнення й розвиток метафізичного матеріалізму зіграло в той час позитивну роль.

Проте це мало тимчасовий характер, оскільки розвиток природи та суспільного життя має діалектичний характер. Тому в той час діалектика почала інтенсивно розроблятися у німецькій класичній філософії, хоч і на ідеалістичній основі. Тому другою формою діалектики стала ідеалістична діалектика класичної німецької філософії (в першу чергу філософії Гегеля).

Три великі відкриття, суттєві зрушення в суспільному житті знову викликали необхідність поєднання матеріалізму з діалектикою, повернення до цілісного, діалектичного розуміння світу, але вже в іншій формі, на фунті науки й суспільного досвіду. Так виникає третя форма діалектики (марксистська). Будучи найдосконалішою, вона поєднана зі зрілим матеріалізмом.

Ця діалектика наукова й послідовна. Вона не замикає розвиток рамками "духу", показує, як нескінченний розвиток нескінченної матеріальної дійсності відображається в людському пізнанні. Матеріалістичний діалектичний метод у корені протилежний ідеалістичному діалектичному методу, оскільки об'єктивна діалектика первинна стосовно суб'єктивної. В ній принципи матеріальної єдності світу і принципи відображення перебувають у нерозривному зв'язку.

Діалектика, що основана на матеріалістичному розумінні природи суспільства, на розумінні людини як суспільної, конкретно-історичної істоти, може бути і є дійсно повним, всебічним, багатим за змістом вченням про розвиток. Обґрунтування й розкриття законів діалектики одночасно як законів буття і законів пізнання можливі лише за умови, що зрозуміла й досліджена роль суспільно-історичної практики як основного й визначального відношення людини до активної діяльності.

Діалектика як вчення має свою структуру. Її елементами є поняття, що обіймають структурні одиниці різних рівнів, планів, аспектів (принципи, закони, категорії). Для

розуміння сутності цих понять слід з'ясувати їх місце і роль у системі самої діалектики. А щоб зрозуміти діалектику як систему знань, потрібно вяснити її структуру, тобто проаналізувати її складові, елементи.

Принципи діалектики — це її вихідні (загальні, універсальні) теоретичні положення, на основі яких відбувається синтез відповідних понять у наукову систему. Вони відображають підвалини буття й пізнання, виражають їх найфунда-ментальніші особливості й відношення; виконують нормативну і регулюючу функції, орієнтуючи і спонукаючи людей до дії; виводяться з пізнання й супроводжують його; є способом розгляду й розуміння предметів.

До основних принципів діалектики відносять принцип розвитку й принцип взаємозв'язку. Є й інші принципи. Деякі з них будуть згадуватися пізніше.

Принцип взаємозв'язку вказує на те, що все в світі перебуває в постійному взаємозв'язку. Зміст цього принципу виражається категоріями відношення, зв'язку, відокремлення, взаємодії, співіснування. Відношення бувають як єдністю взаємозв'язку, взаємоо-бумовленості, так і відокремленості. Будучи всезагальними, зв'язки виражають єдність і багатоманітність світу. У них знаходить свій вираз матеріальна єдність світу. Завдяки зв'язкам можливе безмежне пізнання світу. Вирваний із зв'язків предмет перестає бути собою.

Зв'язки завжди розуміються в єдності з рухом, взаємодією, розвитком. Самі зв'язки теж слід розглядати в розвитку, які проявляються і між речами, і між стадіями самої речі, мають нескінченну якісну різноманітність, специфіку. Вони проявляються: між формами існування матерії; між формами руху матерії; між структурними рівнями матерії; між предметами і явищами в межах однієї форми руху. Вони залежать від характеру відношень між об'єктами, а тому мають такі форми: внутрішні й зовнішні; прямі й непрямі; суттєві і несуттєві; стійкі й нестійкі; безпосередні й опосередковані; необхідні і випадкові; одиничні й загальні і т.д.

За своєю природою і залежно від форм руху матерії зв'язки можуть бути: механічними, фізичними, хімічними, біологічними та соціальними.

Зв'язки притаманні як матеріальним об'єктам, процесам, явищам, так і "ідеальним об'єктам" (думкам, ідеям, які виникають у процесі мислення як відображення зв'язків, що мають місце в об'єктивній дійсності).

Матеріалізм вважає зв'язки об'єктивного світу визначальними, а їх відображення в нашій свідомості похідними. Ідеалізм — навпаки. Як уже вказувалося, перший тип зв'язків досліджує об'єктивна діалектика, другий тип — суб'єктивна. Принцип взаємозв'язку є першим і основним правилом наукового дослідження загалом і матеріалістичної діалектики зокрема. В цьому ракурсі велике значення має принцип конкретно-історичного підходу, зокрема те, що кожне явище розглядається історично, в зв'язку з іншим, у зв'язку з конкретним досвідом.

Виходячи з цього, різний тип зв'язків має різний функціональний характер. Одні характеризують відносну стійкість предметів, інші -перехід у нову якісну визначеність і таке ін.

В науці важливо встановити не лише єдність і взаємозв'язок предметів та явищ, але й визначити, як внаслідок взаємодії виникають нові предмети і явища, як відображаються ці процеси у свідомості і т.д. Відповіді на ці питання пов'язані з виявленням особливих зв'язків (загальні, суттєві, необхідні, повторювальні і т.д.), які називаються законами.

Принцип розвитку вказує на те, що матерія не просто існує і рухається в просторі й часі, але й змінюється в певному напрямку (це ж стосується і духовного життя). При найближчому розгляді цього принципу виявляється, що він перебуває в тісному зв'язку з попереднім принципом взаємозв'язку. Адже зв'язки існують завдяки руху (переносу матерії, енергії, інформації), а рух, в свою чергу, реалізується у взаємозв'язках. У поняттях зв'язку більше виражений статичний момент, а у взаємодії — динамічний. Взаємодія веде до руйнування, а в кінцевому підсумку — до перетворення чогось у щось.

Нове завжди зберігає зв'язок зі старим. Без цього зв'язку нема й розвитку. Тобто останній включається у зв'язок як необхідний момент, як цілісний внутрішньо пов'язаний процес самоперетворення предмета.

Ключ до розуміння зв'язків, якими характеризується будь-яка система, лежить в основі того процесу розвитку, результатом якого вона є. В свою чергу зв'язки, взаємодії, що лежать в основі цієї системи, є основою й передумовою її подальшого розвитку. Поняття розвитку набуває конкретного змісту, коли розглядається як внутрішньо обумовлений ряд, як послідовність системно-структурних перетворень, як перехід на нові рівні цілісності. При цьому диференціація тієї відносно простої основи — "тотожності", — з якої починається розвиток, супроводжується і доповнюється інтеграцією (відтворенням цілісності на більш високих рівнях).

Позитивний зміст, досягнутий на кожному рівні, стадії прогресу, в подальшому, зникаючи, інтегрується в нові системи зв'язків, які підпорядковуються вже новій "системній якості" і перетворюються в ній.

Таким чином, категорії розвитку і зв'язку (єдності), нерозривні за своєю суттю. Розвиток, "знімаючи" початкову, не-розчленовану єдність, відновлює її на все вищих рівнях, де виражається не лише в збереженні якоїсь "клітинки", а й у зв'язках, що створюють систему, яка відрізняється і внутрішньою диференційованістю і цілісністю. Ключ до розуміння системи дає історія її виникнення й розвитку, процесів диференціації та інтеграції, що розгорталися в часі, а системно-структурний аналіз виступає необхідним моментом вивчення процесів розвитку, без якого це вивчення не дозволяє вийти за межі загальних, абстрактних положень.

В цілому можна сказати, що зміст цього принципу є наслідком визнання розвитку, тобто змін особливого роду, які мають визначену спрямованість, незворотний характер, тенденцію до сходження від простого до складного, від нижчого до вищого. Це не прості зміни, а внутрішньо суперечливий процес, який не виключає й руху назад, супроводжується тимчасовими відхиленнями в той чи інший бік. Це зміни, які характеризуються поєднанням поступальності й наступності, подоланням старого новим, народженням нового, на відміну від еволюціоністського розуміння розвитку, при якому останній зводиться лише до збільшення чи зменшення одного й того самого. В еволюціоністській концепції розвитку в тіні залишається саморух, його рушійна сила, його джерело, його мотив. Діалектична концепція розуміє розвиток як єдність протилежностей, як взаємодію між ними. Вона пояснює рух як саморух, а розвиток — як саморозвиток.

Отже, діалектика виступає як вчення про загальні зв'язки і розвиток, як спосіб світорозуміння, що ґрунтується на цих принципах. При виході на теоретичний рівень розуміння визначається як загальна теорія розвитку, в якій дослідження форм і законів всякого розвитку включає як свою необхідну сторону, свій власний момент вивчення зв'язків, а значить — системи. Ці зв'язки і створені ними системи розглядаються не лише в статиці, а й у динаміці, в зміні, в перетворенні — в розвитку.

Сутність цих принципів виражається і формулюється в законах діалектики, в яких фіксуються внутрішньо стійкі, необхідні, найзагальніші властивості зв'язку, що найчастіше повторюються в процесі розвитку дійсності. Сутність закону розвитку — не в окремих явищах і не в механічній їх сукупності. Закон має істотний вимір явищ. Як вказував Гегель, це істотне відношення, основа явища. Закони діалектики універсальні. Вони мають необмежену сферу своєї дії і свого виявлення, оскільки виражають зв'язки між явищами, що притаманні як світу в цілому, так і окремим його сторонам, конкретним проявам.

У цих законах розкривається, ними характеризується сутність всякого розвитку (розвитку як такого). Закони діалектики, що сформульовані в певних судженнях, є відображенням об'єктивних законів, притому на науковому і світоглядному рівні, є узагальненим результатом не лише пізнання світу, а й самопізнання людської думки. Порівняно з законами наук вони всезагальні, оскільки їх дія охоплює всю дійсність. Вони і

закони буття і закони пізнання. Кожний з них має свій зміст і займає певне місце в системі законів.

Закони діалектики невіддільні від категорій. З одного боку, будь-який закон виражається з допомогою категорій, з другого—відношення між категоріями (причина і наслідок та ін.) є логічним вираженням певних закономірностей. Категорії матеріалістичної діалектики становлять систему, в якій вони взаємозв'язані, переходять одна в одну, одна з одної впливають і таким чином відображають зв'язки і розвиток самої дійсності.

Для розуміння взаємозв'язку і логічної послідовності категорій слід пам'ятати, що вони є підсумком, узагальненням всієї історії людського пізнання, логічними віхами на шляху духовного освоєння людиною світу. Категорії — це ступені пізнання, які виражають його рух від явища до сутності, від менш глибокої сутності до все більш глибокої, від неповного знання до все більш повного і всебічного, від абстрактного до конкретного, багатого зв'язками та визначеннями.

Діалектика, як обґрунтував Гегель, одночасно проявляється в ролі теорії розвитку, гносеології та діалектичної логіки. Як теорія розвитку вона досліджує сутність, загальні закони всякого розвитку, в системі своїх понять дає концептуальну модель розвитку, досягнутому в його сутності. Це стало можливим завдяки тому, що рух як спосіб буття цілісних матеріальних систем на більш високому рівні розгляду, був зрозумілий як послідовний процес самоперетворення систем, процес переходу на нові рівні цілісності, що характеризуються взаємообумовленими диференціацією та інтеграцією. Закони діалектики, вся послідовно розгорнута система категорій і є вираженням, розкриттям, обґрунтуванням цілісної наукової концепції розвитку.

Діалектика в розумінні Гегеля і Маркса включає в себе й те, що називається теорією пізнання, тобто дослідження того, як у пізнанні людини дедалі ширше, глибше, повніше й точніше відображається невичерпна дійсність, що постійно розвивається, в яких формах, за якими законами здійснюється цей процес.

Гносеологія вивчає діалектику суб'єкта й об'єкта в процесі пізнання, в основі якого лежить практична взаємодія людини з предметним світом, діалектика перетворення людиною світу.

Теорія пізнання вивчає рух від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики. Це шлях пізнання істини, об'єктивної реальності. Сюди включається діалектика чуттєвого і раціонально-логічного, а також діалектика інтуїтивного і дискурсивного.

Гносеологія розглядає процес пізнання, осягнення об'єктивної істини в його діалектичній сутності, як все більше наближення до абсолютної істини через ряд відносних істин. Вона виглядає як специфічний різновид діалектики, хоч це вірно лише як момент, оскільки вона на основі практики підходить до виявлення загальних законів і форм думки, що осягає істину й ідеально відтворює дійсність. Цим самим вона виступає вже як логіка, тобто наука про правильне мислення.

Діалектична логіка - це і є саме діалектика, що виступає як логіка, як загальна теорія руху і розвитку людського мислення, за допомогою якого людина пізнає світ. Логіка досліджує, в яких формах мислення (поняттях, судженнях і т.д.) і за якими законами здійснюється цей розвиток. На відміну від формальної логіки, форми думки, що досліджується діалектичною логікою, не абстраговані від змісту, а є змістовними формами, що виражають найзагальніші властивості, зв'язки, характеристики самої дійсності, що розглядається в її розвитку. В цих формах думки сконцентрована і резюмована вся історія людського пізнання світу, кристалізована структура людської думки, що ідеально відтворює структуру об'єктивної реальності. Саме в такому розумінні логіка і збігається з теорією пізнання, яка розглядається як відображення людиною природи, що вічно рухається й розвивається.

Діалектична логіка за своєю суттю збігається і з діалектикою як теорією розвитку, оскільки загальна теорія розвитку виражена у вигляді системи тих же понять, які одночасно

відображають об'єктивні форми і закономірності розвитку всієї дійсності і є формою думки, яка пізнає цю дійсність.

Іншими словами, діалектика за своїм змістом є загальною теорією пізнання, а за формою — системою понять, що послідовно розвиваються, як рух думки, що досягає дійсності, тобто є логікою. В свою чергу логічні форми, за допомогою яких ми досягаємо світ, є одночасно формами буття і розвитку світу. І хоч логічні поняття суб'єктивні, вони в той же час виражають і речі в собі. Природа і конкретна, і абстрактна, явище і сутність, мить і відношення. Поняття хоч і суб'єктивні, проте об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі. Діалектика як система є аналогом дійсності.

Отже, об'єктивна діалектика на основі практики відображається в суб'єктивній діалектиці. Спочатку суб'єктивна діалектика мала неусвідомлений характер, та з часом думка людини стала предметом дослідження для самої себе. В XIX ст. створюється діалектика як вчення, яке стало своєрідним підсумком, логічно цілісним і послідовним синтезом всієї історії теоретичного освоєння світу і одночасно історією пізнання думкою самої себе, своїх форм і законів, які відображають форми і закони розвитку об'єктивної дійсності. В ролі такого вчення діалектика і є одночасно загальною теорією розвитку, теорією пізнання і логікою. У своїй внутрішній основі і світоглядній спрямованості вона єдина; у предметному виразі, засобах застосування й формах виявлення — і багатомірна, і різноманітна. Лише система принципів, законів і категорій описує розвиток конкретно.

2. Поняття розвитку. Розвиток і саморозвиток.

Одна із суттєвих ознак часу, до якої слід придивитися пильніше, - це та, що він безпосередньо являє плинність буття. При тому, що буття було, є й буде, окремі його ланки з'являються та зникають. Все виникле неодмінно підлягає знищенню, все окреме, конкретне, індивідуальне спливає з часом. Час немовби виносить його із буття в небуття. Через це в тих культурах, де було особливо розвинене індивідуальне начало, час сприймався навіть як щось загрозливе. У стародавніх греків був міф про бога Кроноса (або Хроноса), котрий поглинав своїх дітей. Він вдавався до цього, аби запобігти долі свого батька Урана, якого він сам скинув з небесного престолу. Та якось дружина підсунула йому замість сина камінь. Врятований у такий спосіб син Кроноса Зевс згодом жорстоко помстився батькові, звільнив братів і сестер і започаткував на землі новий вік.

Сенс міфа полягає в тому, що він передає не тільки страх людини перед неблаганністю й пожерливістю часу, але й відчуття того, що час не є голе поглинання. Тоді він був би витвором небуття й тільки. А у міфі Зевс скидає Кроноса (тобто схиблений час) у тартар - за межі дійсного буття. Справжній час - це не тільки поява та зникнення, виникнення та знищення, а насамперед їх послідовність, а отже, ствердження "проміжку" між ними - якоїсь певної ланки буття.

Поєднання у часі буття й небуття передається поняттям "зміна". Ним охоплюється виникнення й зникнення, чергування речей або окремих їхніх ознак, будь-які метаморфози буття взагалі. Якби не його постійна мінливість, буття було б нездатним розгортатися в світі, кожен з яких ладен жити своїм особливим життям. Отже, є потреба пильніше придивитися до мінливості буття, до змін у ньому. А для цього потрібно помислити їх у певній відстані від буття, тобто в абстракції, абстрактно. Абстрактним виразом усіх змін узагалі, безвідносно до їхнього носія, способу й напрямку їх здійснення є поняття "рух". Співвідносним з ним (корелятивним) поняттям, яке виражає незмінність, сталість будь-чого, є поняття "спокій".

Здавалося б, що може бути простішим, ніж рух і спокій? Досить лишень уважно дослухатись повсякденного життєвого досвіду.

Й справді, рух і спокій - це не такі вже самоочевидності. Скажімо, що в бутті переважає - рух чи спокій? Ми добре знаємо: щоб розпочати й підтримувати рух, потрібно

докласти зусилля, аби подолати спокій. А щоб здійснити ці зусилля, треба витратити певні ресурси, скажімо, енергетичні. Отже, виходить, рух є похідним, а спокій - первинним? Але тоді звідки береться мінливість буття, що обіймає нас звідусюди? Ми не тільки оточені нею - ми в ній, вона в нас, ми самі є нею. Чи відчували ви тягар мінливості, обтяжливості руху? Так само знаєте вже, мабуть, як нелегко позбутися марнотливих змін, досягти справжнього спокою. О ні, це не той спокій, коли достатньо, "щоб не турбували". То просто лінощі, небажання напружуватися й прагнення мати задоволення від того ненапруження. Йдеться про внутрішній душевний спокій, який забезпечується свободою від марних поривань, дає впевненість у своїх силах і живить самозростання всіх сил і здатностей людини.

Відкриті свого часу античними філософами парадокси ідеї абсолютності руху (рух з. безконечно великою швидкістю є спокій, рухома точка за безконечно великої швидкості набуває безконечно великих розмірів тощо) впродовж тривалого часу залишалися "прихованими" в глибинах філософської та наукової свідомості. Про них знали, але їм не надавали значення. Вся їхня руйнівна сила виявилася лише тоді, коли остаточно всталилася наукова картина світу, сперта на класичну механіку. Упорядкований згідно з Ньютоновими законами Всесвіт ніяк не узгоджувався з парадоксами руху, а класична наука нічим не могла допомогти при їх розв'язанні. Це стало можливим лише в контексті ідей наукової революції першої третини ХХ сторіччя. Найперше, це ідея Ейнштейна про скінченний характер швидкості руху в нашому Всесвіті. Гранично великою, як тепер усім нам відомо, є швидкість кванта світла. Це та абсолютна "точка відліку", та незмінна величина принципового значення - константа, без якої сучасна наука не може дати лад усім здобутим значенням про процеси у мега- й мікросвіті. ХХ сторіччя напрочуд багате на наукові відкриття. Але, можливо, найбільше з них - це відкриття констант та їхнього принципового значення в побудові Всесвіту. Особливу увагу привертають до себе константи мікросвіту. Скажімо, якби баріонний заряд був за величиною іншим, протони не могли б утворювати ядра атомів; якби константа електромагнітної взаємодії мала іншу величину, не могли б утворюватися електронні оболонки атомів. І таких постійних, що скеровують дію законів природи, відкривають дедалі більше. Отож, виходить, не таке це просте питання: що панує в бутті, що є абсолютним - мінливість чи сталість, рух чи спокій?

Для того, щоб повністю усвідомити парадокси руху, а отже, дійти висновку про суперечливість, неузгодженість наших знань про світ, про форми його існування, потрібно було мислити рух як вільне, нічим не перешкоджене переміщення у просторі, а сам світ уявляти як такий, що дозволяє такий рух, отже, сам є нескінченним за своїми просторовими характеристиками. А в античні часи і в середні віки люди уявляли собі світ зовсім інакше. Хоча античні мислителі й виробили абстрактне поняття руху з безконечно великою швидкістю, вони все-таки не припускали можливість його реального здійснювання. Космос (усе упорядковане буття) уявлявся їм гармонійно улаштованим, довершеним, отже, просторово обмеженим. І було витворено чимало філігранних мислених побудов, щоб довести необхідність для космосу бути саме обмеженим. Середньовіччя переймає від античності цю модель світу в головних її рисах. При цьому додається ще ідея ієрархічності світобудови, наявності у світі певних шаблів Пуття. Тому можливості для вільного переміщення у просторі тут ще менші, ніж в античній моделі світу.

Відповідно й сам рух сприймався й мислився в античності і в середньовіччі як багатоманітний за своїм змістом і формою свого здійснення. Так, Аристотель визначав такі головні різновиди руху: рух щодо місця, рух щодо якості, рух щодо кількості. Потрібні були масштабні соціальні перетворення, виникнення океанського мореплавання, світового ринку, швидке поширення на всі ланки суспільного життя товарних відносин, щоб сформувалася й зміцніла ідея однорідності простору й часу, а відповідно - ідея однорідності, універсальності руху. В науці це пов'язане з іменем Галілео Галілея (1564 - 1642), а у філософії - з іменем Томаса Гоббса (1588 - 1679), котрий визначив рух як неперервне переміщення. Саме таке розуміння руху найбільшою мірою відповідало потребам і можливостям тодішньої науки,

лідером якої стала механіка. Отож, і розбудовану на ґрунті таких уявлень картину світу називають механістичною.

Світоглядним ґрунтом механістичної картини світу став матеріалізм XVII - XVIII сторіч. Щоправда, тут не обходилося без протиріч. Визнаючи рух за спосіб існування матерії (матеріальної субстанції, яка є абсолютною підвалиною всього існуючого), матеріалізм як певний тип філософського мислення не міг не продумувати цю ідею до кінця. А це означало порушувати питання про конечну причину здійснення самого руху, про його джерело. Дехто знаходив відповідь у визнанні за джерело руху творіння матерії й руху деякою абсолютною духовною субстанцією без будь-якого її подальшого впливу на матеріальний світ. Цей варіант матеріалізму стали називати деїзм (від лат. deus - Бог). Таких поглядів і чимало просвітників XVIII сторіччя, зокрема, найвідоміший вільнодумець і аитиклерикал того часу Вольтер. Послідовне ж дотримування матеріалістичної позиції призводило до тієї думки, що джерело руху міститься в самій матерії. Отже, матерії притаманний саморух.

Відповіддю, знайденою на шляхах важких, суперечливих філософських шукань, буде слово "розвиток". Ідея розвитку передбачає уявлення про певну просторово-часову відкритість та упорядкованість світу в певному напрямку. Розвиток сприймається нами як деяке "річище" здійснюваних змін, які відбуваються згідно з якимось законом. Найперше, з чим пов'язаний розвиток, - це те, що здійснювані зміни вибудовуються в певну послідовність, і цей "ланцюг" змін виступає як деяка загальна зміна стану системи. Отже, розвиток складають зміни:

а) необоротні,

б) здатні нагромаджуватися й набувати більшого масштабу,

в) які внаслідок цього викликають появу нових властивостей та якостей. Але не всі зміни є саме такими. Скажімо, зміна місця у просторі (просте переміщення) безпосередньо ніяк не пов'язана з розвитком. Не спричиняють розвитку й так звані функціональні зміни - ті, що складають процеси самовідтворення, завдяки яким забезпечується стабільність будь-якої системи. Наприклад, у нашому організмі в процесі його функціонування безперервно відбувається процес зміни або оновлення всіх його елементів. Здорова людина щодня втрачає із своєї зачіски 60 - 100 волосин, а склад крові повністю оновлюється приблизно за три місяці.

Таким чином, розвиток являє собою здійснення послідовних необоротних якісних змін. Оскільки зміни є необоротними, то вони визначають функціонування системи, якій вони притаманні, як таке, що має певне спрямування. Спрямованість - неодмінна ознака розвитку. Будь-яка спрямованість. Говорячи "розвиток", ми, як правило, уявляємо собі зростання, сходження, вдосконалення. Але ж і старіння - це також розвиток, принаймні необхідний його етап. Бо інакше позбавлялися б сенсу молодість і зрілість. Проте кожному зрозуміло, що старість - це не молодість, а молодість - це не старість. Зміни, які складають зміст цих життєвих процесів, - зовсім різного характеру. Якщо це етапи одного процесу розвитку, то принаймні різних його гілок, які мають різне спрямування.

Саме внаслідок своєї необоротності розвиток не є однорідним. Стани існування будь-якої системи відрізняються за масштабом і характером можливостей, що відкриваються для зміни стану. Коли переважають можливості формотворення, появи нового, тоді зміни системи відбуваються у напрямку зміцнення й удосконалення системи, по лінії ствердження багатоманітності її функціональних виявів. Можливості збочень і втрат немовби відкидаються вбік і минаються рухом згідно з принципом "вперед і вгору". Такий тип розвитку звичайно називають прогресивним, або прогресом (від лат. progressus - "рух уперед, розвиток"). Співвідносний з ним тип розвитку, який демонструє переважання, навпаки, руйнівних тенденцій, який здійснює спрощення й збіднення форм, дезінтеграцію цілісності тощо, називають регресивним, або регресом. Коли ж тенденції сходження та деградації відносно врівноважені, то такий тип розвитку визначають як оодноплщинний. Граничною формою його здійснення є колообіг.

Змалку ми звикли до думки, що прогрес - це щось безперечно добре, потрібне й бажане. От тільки б знати сьогодні напевне, який шлях у майбутнє - справжній прогрес і хто є носієм правжнього прогресу! Отже, прогрес завжди несе в собі "прихований" регрес, який згодом, коли ослабне притаманний системі порух до формотворення й удосконалення, "виходить на поверхню" й стає визначальною лінією розвитку. Таким чином, розвиток завжди є взаємодією прогресивних і регресивних змін, певним типом їх поєднання.

Останнім часом для означення поняття "прогрес" у нас починають вживати слово "поступ". На мою думку, це веде до неточностей і навіть хиб змістовного характеру. Якщо надати терміну "поступ" загальнофілософського значення, це може призвести до плутанини. Справа в тому, що розвиток має ще одну свою рису - поступальність. І вона є більш загальною, ніж його спрямованість.

20 – 25 років тому в світовій науці почалися суттєві зрушення, які дедалі частіше називають сучасною науковою революцією. Фізики відкрили, що на фундаментальному рівні організації матерії відбувається спонтанне (не викликане ззовні) порушення симетрії. Вчені почали маніпулювати поняттями "вихідний вакуум", "великий вибух", "старіння протона" й таке інше. Виникли нові науки комплексного характеру - нерівноважна динаміка, синергетика, фізика живого тощо. Особливого значення набуває синергетика – теорія самоорганізації. В межах цих нових наук і наукових теорій здобуто знання, що вже суттєво вплинули на вибудовувань сучасну наукову картину світу й на сам спосіб її сприйняття та розуміння. На наших очах сучасна наука народжує новий стиль мислення - нелінійне мислення. Дуже важливо, щоб ці світоглядні новації сучасної науки зустрілися з тими передумовами та окремими зразками нелінійного мислення, які можна віднайти в світовій філософії.

Одна із засадових ідей синергетики полягає в тому, що саме у процесі перетворення, у формотворенні нового здійснюється відповідна реакція на ентропійний тиск середовища. Внаслідок цього збільшується структурованість світу, зростає й збагачується його багатоманітність. Такий процес не є прямим, лінійним. Він з необхідністю включає точки повороту в процесі змін - так звані точки біфуркації. Це стани найбільшої нестійкості системи, коли відкриваються різні можливості для подальшого розвитку. Це моменти "вибору" подальшого шляху самоорганізації, й тут надзвичайно велику роль відіграє випадковість, бо в стані максимальної нестійкості на характер процесу самоорганізації може справити вплив такий чинник, який за інших умов, в іншому стані системи залишився б непомітним. Це означає, що процес розвитку не є запрограмованим раз і назавжди. Він включає цілий спектр можливих напрямків необоротних змін і можливостей несподіваної зміни їх спрямувань. Справді, розвиток - це зміна змін. Це закон і спосіб здійснювання буття. Розвиток - це постійне самозростання буття, набуття ним дедалі нових смислових ознак.

3. Основні принципи та закони діалектики.

Принцип у філософії розуміється як основне положення теорії, або загальне правило чи керівна ідея діяльності. Принципи діалектики мають у її системі статус аксіом і, отже, задають вихідні умови пізнання та діяльності, визначають їх спрямованість та творчі потенціали. Провідними серед них є принципи всезагального зв'язку, розвитку, об'єктивності, відображення, історизму, системності, цілісності. Фундаментом діалектики є принципи всезагального зв'язку та розвитку.

Зв'язок у філософії розуміється як взаємозумовленість існування об'єктів та явищ, розмежованих у просторі і часі. У світі все пов'язано: електрони з протонами, речовина з магнітними, гравітаційними та іншими полями, економіка держави з її політикою, виробництво зі споживанням і т. ін. Всю безкінечну різноманітність зв'язків вивчає наука, її розвиток супроводжується постійним розширенням типології зв'язків і різноманіттям їх класифікацій. Філософія розрізняє зв'язки просторові, часові, генетичні, причинно —

наслідкові, суттєві і несуттєві, необхідні і випадкові, закономірні, безпосередні і опосередковані, внутрішні і зовнішні, динамічні і статичні, прямі і зворотні, одиничні й особливі та ін.

Будь-який об'єкт, явище завжди перебувають у системі багатьох і різноманітних зв'язків. Наприклад, ефективність підприємницької діяльності в продовольчому секторі економіки обумовлена споживацьким попитом на продукти харчування, який пов'язаний з повсякденним індивідуальним і громадським споживанням, асортиментом продуктів на ринку, порою року, статевим складом, родом його занять, купівельною спроможністю населення та багатьма іншими обставинами. Виявлення зв'язків, встановлення законів і закономірностей їх функціонування — головне завдання кожної з наук. Чим більше таких законів і закономірностей відкривають науки, тим вільнішою стає людина у теоретичній і практичній діяльності.

Засобом реалізації зв'язків є взаємодія — процес впливу різних об'єктів один на одного, їх взаємної зумовленості, зміни положення, стану, взаємного переходу тощо. Взаємодія, як і зв'язки, — об'єктивна й універсальна.

Діалектика вивчає всезагальні зв'язки, які забезпечують існування всіх предметів, речей, явищ і процесів дійсності та інтегрують у собі всі загальні та поодинокі зв'язки. До них належать зв'язки матерії і руху; матерії, руху, простору і часу; старого і нового; змісту і форми; можливості і дійсності; системи й елементу; цілого і частини та ін. Знання цих зв'язків і вміння свідомо застосовувати їх у пізнавальній діяльності — свідчення справжньої науково-методологічної підготовки спеціаліста будь-якої професії.

Розвиток — це філософська категорія, яка в діалектиці виражає необоротні, певним чином спрямовані і закономірні зміни об'єктів, виникнення іншої якості. У живій матерії формами розвитку є, наприклад, прогрес і регрес, перехід до більш удосконаленої чи менш удосконаленої якості. Прогрес і регрес діалектично єдині, тобто будь-який процес розвитку є одночасно і прогресивним, і регресивним. У неживій матерії показником розвитку є ступінь стійкості системи.

Нині з ідеєю розвитку погоджуються майже всі, але спостерігається неоднозначне його розуміння. Альтернативою діалектиці є інші методології, а саме метафізична, софістична, еkleктична.

Метафізика — це філософський метод догматичного та консервативного мислення. З його позицій речі існують як створені один раз і назавжди, вони розташовані в певному порядку і можуть лише змінювати місце в просторі. Визначальною ознакою цього методу є механістичне розкладання цілісного об'єкта на багато незалежних одна від одної складових.

Софістика — це філософський метод аргументації, який, використовуючи гнучкість і відносність понять, вириває із загального зв'язку дійсності випадкову, несуттєву ознаку і хитрощами намагається обґрунтувати і виправдати її як суттєву і визначальну.

Еkleктика — це філософський метод безпринципного, механічного поєднання в одному погляді різних позицій без виокремлення головного, визначального, суттєвотворювального положення.

Принципи загального зв'язку і розвитку не єдині в діалектиці. Є й інші, наприклад, принцип історизму відображає в об'єкті зв'язок минулого, сучасного і майбутнього етапів його розвитку, актуалізує в сучасному його минуле і майбутнє. Без урахування вимог цього принципу неможливі ні свідомо цілеспрямована суспільно-історична практика людей, ні їх науково-пізнавальна діяльність. В історії розвитку суспільства цей принцип стверджує постійне якісне оновлення соціальних систем і структур, прогресивну тенденцію суспільного руху, оптимізацію його рушійних сил.

Діалектичні принципи системності і цілісності відображають зв'язки і взаємодії між елементами об'єкта як системи і як цілого. Вони передбачають вивчення об'єктів у їх зв'язку із середовищем, зовнішнім оточенням і одночасно з виокремленням їх елементів, властивостей і функцій.

Принцип детермінізму відображає процеси розвитку об'єктів як результат дії комплексу причин, а отже, є основою раціонального з'ясування їх зв'язків, розумної орієнтації людей у сплетінні подій життєдіяльності.

Всі принципи діалектики є логічним аналогом дійсності. Всі об'єкти (предмети, речі, явища, процеси) і кожний окремо завжди перебувають у зв'язку, взаємодії і розвитку, мають історію і причини виникнення, становлення та функціонування, утворюють системну цілісність. Специфічним синтезом принципів у діалектиці є поняття закону.

Закон у філософії визначається як відображення об'єктивних, завальних, сутєвих, необхідних зв'язків об'єктів, явищ і процесів буття, що повторюються. Закони є ієрархічними і різноманітними. У специфічних законах відображається розвиток конкретних зв'язків: фізичних, хімічних, біологічних та інших. Загальні закони виражають розвиток зв'язків, характерних для всієї природи, або всього суспільства, або свідомості. Всезагальні закони відображають універсальні зв'язки і природи, і суспільства, і свідомості. Діалектика вивчає всезагальні закони розвитку буття і пізнання, основними з яких є: закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, закон єдності та "боротьби" протилежностей, закон заперечення заперечення.

Згідно із законом взаємного переходу кількісних і якісних змін, кількісні зміни в об'єктах поступово накопичуються, на певному етапі розвитку порушують їх міру і зумовлюють у них корінні якісні зміни. З цього визначення випливає висновок, що зміст і функції закону розкриваються через категорії "кількість", "якість", "міра" з їхньою загальною родовою ознакою — "властивістю".

Властивість — це філософська категорія для вираження відношення певного об'єкта до інших об'єктів, з якими він взаємодіє. Властивостями є все те, що відрізняє один об'єкт від іншого або вказує на їх подібність. Наприклад, споживна вартість і вартість — властивості будь-якого товару, а питома вага, щільність, електропровідність, температура плавлення тощо — властивості будь-якого металу.

Якість — це філософська категорія для вираження історичної визначеності об'єкта, сукупності властивостей його даності і відмежування від інших об'єктів. Наприклад, обмін речовин, самовідтворення, пристосованість до природного середовища — якості живої матерії; праця, свідомість, членороздільна мова — якості людини; гірке, солоне, кисле, солодке — смакові якості і т. ін. Об'єктів без якостей не буває, при цьому якості об'єктивні. Існують не якості самі по собі, а речі, предмети, явища і процеси, що характеризуються своїми якостями.

Кількість — це філософська категорія для вираження загального й однорідного в якостях, сукупності властивостей, розмірів речей і предметів, їхньої величини у формі числа. Це абстракції від такого конкретного, наприклад, як народонаселення країни, темпи економічного зростання, пропорції промислового і сільськогосподарського виробництва в агропромисловому комплексі, вартості товарів та їх ціни або хімічний склад речовини, чисельність тварин певного виду, чисельність рослин і т. ін. Подібно до якості, кількість об'єктивна і має значення загальності. У світі немає об'єктів без кількісного значення.

Осмислення суті та змісту поняття "кількість", їх еволюції значною мірою пов'язані з розвитком математики як науки про кількісні відношення і просторові форми дійсності. Однак чим складніший об'єкт, тим важче визначити його кількісними методами, наприклад, моральність, політика, естетичні сприймання та подібні. З цієї причини дослідницький процес історично і логічно спрямовується від пізнання якості до пізнання кількості, наука рухається від якісних оцінок та описів до встановлення кількісних закономірностей, а від них — до більш глибокої якості.

Якість і кількість в об'єктах діалектично єдині і не існують окремо одна від одної. Зі зміною якості змінюється і кількість, зі зміною кількості змінюється якість. Кожна нова якість — завжди і нова кількість. Кількісні зміни переходять в якісні, а якісні — у кількісні. Причинні моменти таких переходів виражаються категорією "міра".

У діалектиці міра означає кількісні межі існування певної якості. Наприклад, мірою газу озону є три атоми кисню (O₃), молекули води — два атоми водню й один атом кисню (H₂O). За збереження міри будь-який об'єкт залишається сталим. З порушенням міри об'єкт якісно і кількісно змінюється. Якщо, наприклад, нагріти воду до 6000 °С, то вона перетвориться на плазму, тобто іонізований газ, в якому концентрації позитивних і негативних зарядів дорівнюватимуть одна одній. Однак плазмовий стан води — не кінцевий, а лише один з етапів її якісно-кількісних змін. Матерія нескінченна. Під великим тиском утворюється лід. Він у півтора раза важчий від води, тоне в ній, тоне при температурі понад 300 °С. Дослідження якісно-кількісних перетворень дало змогу науці та виробництву з використанням надвисоких тиску і температури одержувати якісно нові матеріали, яких немає в природі, наприклад, металічний водень та багато інших.

Якісні і кількісні зміни в об'єктах закономірні, об'єктивні й загальні. Будь-який предмет, річ, явище, процес розвиваються через взаємодію якісних і кількісних властивостей та їх зв'язків, поступове накопичення кількісних змін, порушення, за певних умов, міри і перехід до нової якості, до виникнення нового об'єкта з іншими якісними і кількісними характеристиками.

Формою таких переходів є стрибок — ще одна філософська категорія закону, яка виражає процес перетворення об'єктів. Він — стрибкоподібний. Якщо, наприклад, падати тілу горизонтальну швидкість у 1000, 2000... 7000 м/с, то воно впаде на поверхню Землі. Але за швидкості 7911 м/с воно перетвориться на супутник Землі. За швидкості 11 189 м/с тіло назавжди віддаляється від Землі.

Стрибки розрізняються за формою, масштабами, тривалістю тощо. У розвитку живої матерії розрізняються еволюційні і революційні стрибки. Еволюція (лат. розгортання) — це процес поступових кількісно-якісних змін об'єктів за збереження їх основної якості, тобто визначеності від їх виникнення до перетворення на інші об'єкти або стани. Революція (лат. поворот, переворот) — це процес кількісно-якісних змін об'єктів з перетворенням їх основної якості, перериванням поступовості в розвитку. У класифікації революцій виокремлюються промислові, науково-технічні, культурні, філософські та ін. Особливо значущі соціальні революції як способи зміни суспільних систем. У таких системах революція й еволюція є їх необхідними компонентами розвитку. Вони створюють суперечливу єдність. Революції визрівають у процесі еволюції і стають початком нової еволюції. Розвиток включає й повільну еволюцію, і перерву поступовості. Так, становлення в сучасній Україні ринкової економіки — процес революційний, однак він був би неможливим без еволюції форм власності, накопичення валютних резервів, іноземних інвестицій, суспільної свідомості нової соціальної групи людей — підприємців, менеджерів.

Отже, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін відображає механізм процесу розвитку. Він відповідає на запитання: "Як реалізується цей процес?" Перехід у нову якість можливий тільки у разі накопичення відповідних кількісних змін. Тому ефективною, зокрема, економіка може бути тільки за умови її інтенсифікації як кількісно-якісної діалектичної єдності. Вирішальна роль у розвитку належить якісним змінам. Орієнтація в теорії та практиці лише на кількісні показники перспективи не має. Нарешті, залучення діалектичної категорії "міра" до вивчення об'єкта може бути успішним тільки за умови наукового обґрунтування змін його якісно-кількісної відповідності, що склалася.

У системі діалектики закон єдності та "боротьби" протилежностей є головним. Він відображає об'єктивне джерело будь-якого розвитку, відповідає на суттєве світоглядне питання: "Чому все у світі розвивається?" Цей закон — ядро діалектики. Тому не є випадковим, що діалектику у філософії часто визначають через різні формулювання цього закону. Згідно з Гегелем, наприклад, діалектика є вченням про те, як протилежності стають тотожними. З відкриттям цього закону став можливим дійсно науковий підхід до формування світогляду.

За законом єдності і "боротьби" протилежностей, всі речі, предмети, явища, процеси об'єктивного світу мають протилежні властивості та тенденції розвитку. Вони перебувають в

єдності та "боротьбі", взаємодій Єдність протилежностей відносна, а "боротьба" абсолютна. "Боротьба" протилежностей — джерело будь-якого розвитку.

Зміст і методологічна функція закону розкриваються через філософські категорії "суперечність", "єдність протилежностей", "боротьба протилежностей", "протириччя". У діалектиці протилежності — це властивості і тенденції розвитку об'єктів, які одночасно зумовлюють і заперечують одна одну. Наприклад, у математиці — плюс і мінус; у пізнавальному процесі — методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції; у військовій справі — засоби нападу і засоби захисту тощо.

Діалектичні протилежності всезагальні й об'єктивні. Об'єктів без протилежностей немає. Протилежності існують незалежно від бажання і свідомості людей; їх можна лише вивчати і керуватися ними в теоретичній і практичній діяльності. (Протилежності типу "верх — низ", "праве — ліве", "своє — чуже" та їм подібні — суб'єктивні і тому не є діалектичними.)

Протилежності діалектично єдині, тобто не існують одна без одної. Виробництво без споживання неможливе, як і аналіз без синтезу, або тваринний світ без рослинного. Єдність протилежностей полягає також у збігу їх у певних властивостях і тенденціях розвитку, в їх взаємопроникненні одна в одну, тобто в їхній тотожності. При цьому діалектика заперечує можливість абсолютної тотожності. Тотожність завжди конкретна і завжди різниться. Так, переривчастості не буває без неперервності: переривчатість неперервна, а неперервність переривчаста; не буває життя без смерті, а смерті без життя. Чоловічий і жіночий організми також утворюють єдину людську сутність.

Вищою тотожністю протилежностей є їх перехід одна в одну: кількості в якість, споживання у виробництво, диктатури в демократію, випадковості в необхідність, диференційованих живих клітин у багатоклітинні організми тощо. Протилежності в об'єктах субординовані. Одна з них є провідною: асиміляція — щодо дисиміляції, суспільство — щодо природи, базис — щодо надбудови, суспільна свідомість — щодо індивідуальної свідомості, демократія — щодо диктатури, синтез — щодо аналізу і т. ін.

В об'єктах протилежності постійно взаємодіють у формі "боротьби", її результатом є розвиток. Він багатоваріантний: удосконалення протилежностей і виникнення нової їх єдності на вищій основі (наприклад, зростання ступеня свободи особистості і суспільства в міру пізнання ними природної та історичної необхідності); усунення однієї протилежності і вдосконалення іншої зі створенням нової єдності протилежностей (так, пряма і представницька форма демократії приходять па зміну диктаторському політичному режимові); усунення обох протилежностей і створення нового об'єкта з його єдністю протилежностей (прикладом є перехід на пострадянському соціальному просторі від командно-адміністративної економіки до ринкової) і т. ін.

Розвиваються і самі протилежності. Вони виникають як відмінності, потім перетворюються на істотні відмінності і протилежності, а останні — на істотні відмінності і відмінності. Завершується процес зняттям. Зняття — філософська категорія для відображення такого перетворення, в якому наявні форми або принципи усуваються, заперечуються, але утримують своє значення як підпорядковані моменти нової цілісності. Зняття в діалектиці — не знищення і руйнування, а перехід до іншої якості, нової єдності протилежностей, вищого ступеня розвитку. Прикладом зняття в біології є закон необоротності біологічної еволюції. Ч. Дарвін геніально вгадав цей закон, а в діалектиці він — конкретний вияв категорії "зняття".

Складне і рухливе відношення між протилежностями називається у філософії суперечністю. Воно відображає взаємодію протилежних, взаємовиключних боків і тенденцій предметів і явищ, які разом з тим перебувають у внутрішній єдності та взаємопроникненні як джерело саморуху і розвитку об'єктивного світу і пізнання.

Діалектичні суперечності об'єктивні і всезагальні. Суперечності класифікуються на внутрішні й зовнішні, суттєві й несуттєві, основні й неосновні. Наприклад, суперечність між суспільним характером виробництва і приватною

формою привласнення його результатів є основою в економіці та житті людей, оскільки визначає відносини між соціальними групами, верствами населення, всіма елементами соціальної структури суспільства; суперечність між процесами асиміляції та дисиміляції — основна в живому організмі; між гальмуванням та іррадіацією — основна в роботі головного мозку людини; між аналізом і синтезом — основна в пізнавальному процесі тощо.

Особливе місце в житті людини і суспільства мають суперечності глобального масштабу. Актуальною з них нині є альтернатива "бути чи не бути" цивілізації. Перетворення наявного буття в небуття і небуття в буття закономірне. Всі суспільні порядки в історії є минулими ступенями розвитку людства від нижчого до вищого. Однак за сучасних умов відбулося роздвоєння небуття на дві протилежності: небуття як зародок становлення нового історичного етапу в розвитку суспільства і небуття як можливість загибелі Людства. Обидві ці протилежності перебувають в єдності та "боротьбі" між собою. Відносини між ними становлять основну суперечність сучасності. Її вирішення передбачає не тільки ліквідацію ядерної зброї (вона — головна причина всіх глобальних проблем), а й перетворення суспільних відносин, які сформувалися у зв'язку з виробництвом, розповсюдженням і можливим застосуванням ядерної зброї та інших видів масового знищення людей: економічних, політичних, екологічних, моральних. При цьому слід мати на увазі багатогранність кожної з глобальних проблем. Екологічна проблема, наприклад, полягає не тільки в забрудненні природного середовища продуктами життєдіяльності людей і виснаженні природних енергоресурсів, а й у людському імунодефіциті (СНІД) як наслідку викривлення моральних, релігійних та естетичних суспільних відносин, онкологічних захворюваннях, туберкульозі, наркоманії та багатьох інших людських бідах.

Отже, змістом процесу розвитку є виникнення, становлення і вирішення діалектичних суперечностей. У кожному об'єкті чи системі об'єктів вони представлені складною ієрархією. Будь-яка суперечність має системний характер, а будь-яка система суперечлива. Розвиток суперечностей вимагає їх вирішення, яке підіймає систему на якісно новий рівень. Суперечність — джерело, зміст і рушійна сила саморуху і саморозвитку світу, його пізнання та перетворення суб'єктом.

Наступним є закон заперечення заперечення. Він формулюється так: у процесі розвитку об'єктів кожний його ступінь, що є наслідком подвійного заперечення, є синтезом попередніх ступенів і відтворює на вищій основі характерні риси, структуру вихідного ступеня розвитку. Закон відповідає на запитання про переважну спрямованість, про загальну тенденцію процесу розвитку, яка в цілому прогресивна.

Закон заперечення заперечення відображає цілісну форму і внутрішню структуру процесу розвитку завдяки взаємозв'язку його основних фаз, єдиний механізм його сходження через вирішення суперечностей у синтезі. Ні закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, ні закон єдності та "боротьби" протилежностей не відтворюють загальної, синтетичної картини розвитку. Дія закону заперечення заперечення виявляється лише в цілісному, відносно завершеному процесі, через ланцюг взаємопов'язаних переходів, коли можна зафіксувати більш-менш завершений результат, а його застосування в пізнанні та практиці дає змогу зрозуміти процес розвитку у всій повноті та конкретній системності.

Закон характеризують такі філософські категорії: "заперечення", "заперечення заперечення", "спадкоємність". Діалектичне заперечення є необхідним моментом процесу розвитку, умовою якісної зміни об'єктів. Воно об'єктивне і всезагальне. У жодній сфері реальності не може бути розвитку без заперечення попередніх форм її існування. Так, нове покоління людей заперечує попереднє, ринкова економіка — тоталітарну, капіталістична власність — індивідуальну, квантова механіка — класичну, а хвильова теорія елементарних часток — корпускулярну.

Діалектичне заперечення відображає не знищення об'єкта, а момент його переходу в нову якість, що в ній зберігаються елементи і властивості його попереднього (вихідного) якісного стану, тобто фіксує спадкоємність розвитку. Історія людства, наприклад, є послідовною зміною окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали,

продуктивні сили, передані всіма попередніми поколіннями; або -принцип відповідності Н. Бора, згідно з якою теорії, з виникненням нових, більш загальних теорій, не усуваються як щось помилкове, а включаються в нову теорію як її межові або конкретні випадки і зберігають значення для попередньої сфери пояснення.

Перше заперечення не завершує процес розвитку. Воно доповнюється другим запереченням, або запереченням заперечення. У них різні функції. Перше заперечення означає виникнення суперечностей, друге — зняття суперечності, її вирішення. За змістом друге заперечення — нова єдність і "боротьба" протилежностей, вищий етап розвитку зі збереженням елементів і властивостей вихідного пункту і його першого заперечення, а за формою — ніби повернення до вихідного пункту, але не перетвореному вигляді. У підсумку — циклічність розвитку, послідовний ланцюг перетворень: вихідний пункт — перше заперечення — заперечення заперечення, третє, четверте заперечення тощо. Наприклад, хімічний елемент літій перетворюється на хімічний елемент фтор через шість заперечень (літій → берилій → бор → вуглець → азот → кисень → фтор); калій переходить у рубідій через 18 заперечень; цезій у францій — через 32 заперечення.

Отже, розвиток має спіралеподібну форму. Підтвердженням її є спіралеподібний рух капіталів за формулою $G - T - G$, тобто на вкладені у виробництво гроші "G" (вихідний пункт розвитку) виробляється товар "T" (перше заперечення), реалізація якого приносить прибуток "G" (заперечення заперечення).

Спіралеподібність — всезагальна форма процесу розвитку, однак закон заперечення заперечення може виражатися і в конкретній формі тріади, чи ніби одного витка спіралі: тезис (вихідний пункт розвитку) антитезис (перше заперечення) синтез (друге заперечення, або заперечення заперечення). Так, з посіяного в ґрунт зерна пшениці (тезис) виростає пшеничне стебло (антитезис), на якому потім формується колосок з багатьма зернами пшениці (синтез). Подібне відбувається в логіці діалектичного мислення.

Отже, внутрішньою основою закону заперечення заперечення є принцип заперечуваності; цей принцип виявляється не в загальній та абстрактній формі, а в конкретному вигляді "заперечення заперечення", який становить специфіку закону; ця специфічність виступає як форма "повернення до старого", причому "старе" є в синтезі разом з тим як щось нове; заперечення заперечення означає одночасно збереження елементів минулого, історичну спадкоємність у розвитку; специфічність закону виявляється і в спіралеподібності діалектичного руху. Він припускає не тільки генеральну тенденцію прогресу, а й тимчасові рухи назад, можливість зигзагів у процесі розвитку, поєднання прогресу і регресу за загальною поступальною спрямованістю.

Кожний із законів діалектично специфічний. Разом з тим всі вони діалектично єдині, відображають об'єктивні всезагальні істотні зв'язки буття, свідомості всебічної діяльності людей та процеси їх пізнання. Сутність, зміст, функції закони діалектики виражають через категорії.